

## Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra tagkonstruktion over Gadbjerg kirke, Vejle amt

af  
Orla Hylleberg Eriksen



## VEJLE AMT

### **Gadbjerg kirke**

17.09.02 Gadbjerg sogn

Undersøgelse af tagkonstruktion over kirke

Koordinater: (WGS84) 55.76744°N/9.31696°E

Formål: Datering og opbygning af grundkurve.

Indsendt af Redaktionen af Danmarks kirker ved Jakob Kieffer-Olsen.

Indsamling af prøver: Anders C. Christensen og Jakob Kieffer-Olsen.

Laboratorieundersøgelse: Orla Hylleberg Eriksen.

Rapport udarbejdet: Maj 2018.

NNU j.nr. A7288

### **Publicering:**

Med mindre andet er aftalt kan resultatet frit anvendes med henvisning til NNU rapport 30, 2018 af Orla Hylleberg Eriksen. Kontakt evt.

laboratoriet for hjælp og yderligere oplysninger ([dendro@natmus.dk](mailto:dendro@natmus.dk)).

Rapporten kan downloades fra hjemmesiden

[natmus.dk/organisation/bevaring-naturvidenskab/miljoearkæologi-materialeforskning/dendrokronologi/dendrokronologisk-rapportoversigt/rapportoversigt-2018/](http://natmus.dk/organisation/bevaring-naturvidenskab/miljoearkæologi-materialeforskning/dendrokronologi/dendrokronologisk-rapportoversigt/rapportoversigt-2018/) (eller mirror-site [nnuweb.dk](http://nnuweb.dk)) under Dendrokronologi,

Rapporter.

### **Tagkonstruktion, Kirke**

24 prøver af eg (*Quercus* sp.) er undersøgt. 20 af prøverne er dateret. Der er splintved bevaret på 13 af prøverne. Tre af prøverne er ikke målt, da de omfatter under 30 årringe. Prøverne er udtaget som boreprøver fra spær i kirkens skib, kor og tårn. Prøvetager har angivet, at de fleste prøver er udtaget gennem splintveddet, hvorved en del af dette er smuldret bort ved prøvetagningen. Prøver, hvor prøvetageren har angivet, at de er udtaget gennem splintveddet, men hvor dette ikke er konstateret ved undersøgelsen, vil blive behandlet som om splintveddet, er umiddelbart efter den sidste målte årring.

### **Skib**

13 prøver (61430019-139). 61430089 og 61430109 er ikke målt, da prøverne omfatter under 30 årringe. Der er splintved bevaret på seks af prøverne. 11 prøver er dateret.

På baggrund af den dendrokronologiske undersøgelse, kan de daterede prøver deles op i to faser, samt to enkeltstående dateringer.

Ældste fase består af 61430061, 61430062, 61430079 og 61430139. Der er ikke splintved bevaret på prøverne. Bemærk at 61430061 og 61430062 stammer fra samme træ. Målingerne kan ikke sættes sammen da der mangler nogle årringe på grund af, at der er boret igennem en tørkesprække. Yngste fuldstændig bevarede årring på 61430062 er dannet i 1123 e.Kr. Prøven har ikke splintved bevaret. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved, kan det beregnes, at træet, som prøven stammer fra, er fældet *efter* ca. 1143 e.Kr. Splintstatistik for ældre træer er anvendt her. Tolkning: Denne datering kan også gælde for de andre daterede prøver i den ældste fase.

Yngste fase består af 61430019-59 og 61430099. Der er splintved bevaret på fire af prøverne. Yngste fuldstændig bevarede årring på 61430019 er dannet i 1400 e.Kr. Prøven har fem splintårringe bevaret. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved, kan det beregnes, at træet, som prøven stammer fra, er fældet ca. 1410 e.Kr. Splintstatistik for yngre træer er anvendt her.

Tolkning: Denne datering kan også gælde for de andre daterede prøver i den yngste fase.

61430119. Yngste fuldstændig bevarede årring er dannet i 1731 e.Kr. Prøven omfatter fem splintårringe. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved, kan det beregnes, at træet, som prøven stammer fra, er fældet ca. 1741 e.Kr. Splintstatistik for yngre træer er anvendt her.

61430129. Yngste fuldstændig bevarede årring er dannet i 1507 e.Kr. Prøven har ikke splintved bevaret. Prøvetager har angivet, at prøven er udtaget gennem splintved. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved, kan det beregnes, at træet, som prøven stammer fra, er fældet ca. 1527 e.Kr. Splintstatistik for ældre træer er anvendt her.

Kurverne fra de daterede prøver fra den ældste fase fra skibet, er sammenregnet til en middelkurve (61430M03) på 161 år, som dækker perioden 963-1123 e.Kr.

Kurverne fra de daterede prøver fra den yngste fase fra skibet, er sammenregnet til en middelkurve (61430M01) på 101 år, som dækker perioden 1300-1400 e.Kr.

| A7288 Gadbjerg kirke - skib - krydsdateringer med referencekurver |             |             |              |              |
|---|-------------|-------------|--------------|--------------|
|   | yngste fase | ældste fase | enkelt prøve | enkelt prøve |
|   | 61430M01    | 61430M03    | 61730119     | 61730129     |
| Vest Danmark 01, Vest Danmark 01                                  | 4.39        | 9.34        | 5.34         | 4.24         |
| Slesvig-Holsten, M100003  | 3.49        | 5.32        | 4.59         | 3.21         |
| 13 Østjyske kirker, 6m000020                                      | 5.27        | \           | 1.71         | 4.51         |
| 18 vestjyske kirker, 7m000020                                     | 4.93        | 4.19        | \            | 3.72         |

### Kor

Syv prøver (61431019-79). 61431019 er ikke målt, da prøven omfatter mindre end 30 årringe. Fem prøver er dateret. Der er splintved bevaret på tre af prøverne. Yngste fuldstændig bevarede årring på 61431029 er dannet i 1395 e.Kr. Prøven omfatter 4 splintårringe. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved, kan det beregnes, at træet, som prøven stammer fra, er fældet ca. 1410 e.Kr. Splintstatistik for ældre træer er anvendt her.

Tolkning: Denne datering kan også gælde for de andre daterede prøver fra koret.

Kurverne fra de daterede prøver fra koret, er sammenregnet til en middelkurve (61431M01) på 100 år, som dækker perioden 1216-1395 e.Kr.

### Tårn

Fire prøver (61432019-49) er undersøgt. Alle er dateret og alle prøver har splintved bevaret. Yngste fuldstændig bevarede årring på 61432029 er dannet i 1486 e.Kr. Prøven omfatter 20 splintårringe. Efter tillæg af årringe i det manglende splintved, kan det beregnes, at træet, som prøven stammer fra, er fældet ca. 1487 e.Kr. Splintstatistik for ældre træer er anvendt her. Tolkning: Denne datering kan også gælde de andre prøver fra tårnet.

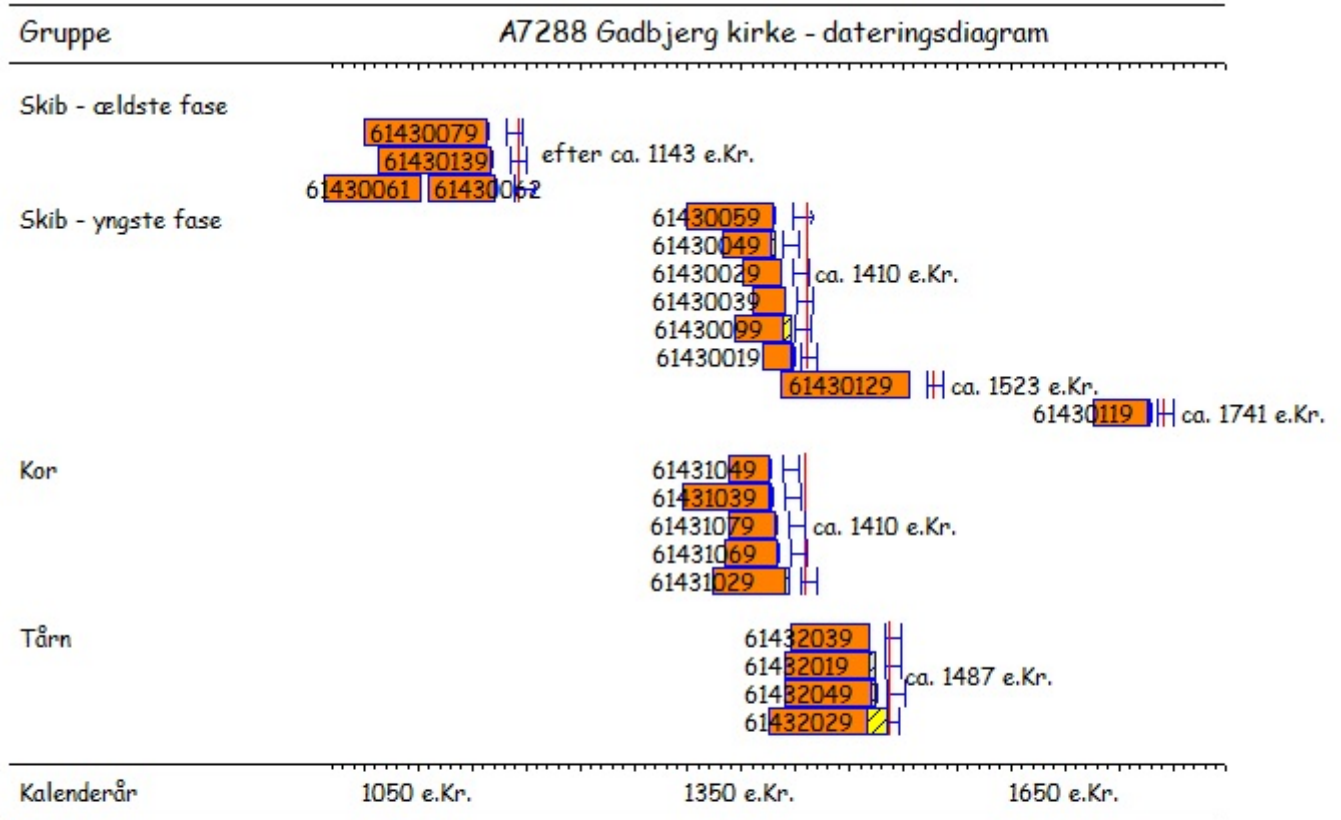
Kurverne fra de daterede prøver fra tårnet, er sammenregnet til en middelkurve (61432M01) på 112 år, som dækker perioden 1375-1486 e.Kr.

Kurverne fra den skibets yngste fase, samt 61430129, de daterede kurver fra koret og de daterede kurver fra tårnet, er regnet sammen til en middelkurve (6143M001) på 212 år, som dækker perioden 1296-1507 e.Kr.

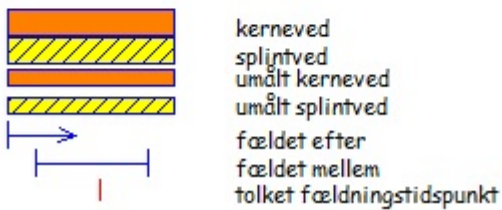
| A7288 Gadbjerg kirke - krydsdateringer med referencekurver |          |          |                   |
|--|----------|----------|-------------------|
|  | Kor      | Tårn     | Skib, kor og Tårn |
|  | 61431M01 | 61432M01 | 6143M001          |
| Sjælland, 2X900001   | 3.18     | 4.94     | 5.17              |
| Vest Danmark 01, Vest Danmark 01                           | 3.81     | 7.89     | 9.31              |
| Slesvig-Holsten, DM100003                                  | 2.29     | 2.43     | 4.57              |
| Ystadsområdet, SM100001                                    | 3.85     | 5.63     | 6.67              |
| 18 Fynske kirker, 4m000021                                 | 1.21     | 7.99     | 4.55              |
| 13 Østjyske kirker, 6m000020                               | 4.39     | 8.18     | 10.12             |
| 18 vestjyske kirker, 7m000020                              | 3.62     | 8.83     | 9.84              |

De højeste t-værdier er markeret med grønt og viser, at tømmeret, som er anvendt i kirken stammer fra træer, som har vokset i Jylland.





Tegnforklaring:



Splintstatistikker:

Unge træer (lav egenalder, 30 - ca. 70 år): 15 [-5, +10] år. (anvendt her)

Ældre træer (høj egenalder, fra ca. 70 år): 20 [-5, +10] år. (anvendt her)

For *t*-værdier se Baillie & Pilcher, 1973.

| A7288 Gadbjerg kirke - Katalog  |                                   |                         |        |        |          |                    |                |      |   |
|---|-----------------------------------|-------------------------|--------|--------|----------|--------------------|----------------|------|---|
| Unders nr.  | Beskrivelse                       | År                      | Marv   | Splint | Slutring | Synkron position   | Fældning       | Bem. |   |
|   | <b>Skib</b> (nummereret fra vest) |                         |        |        |          |                    |                |      |   |
| 61430019  | 1. Spær, nordside                 | 31                      | 1-2 cm | 5 år   | S1       | 1370-1400          | ca. 1410       | *    |   |
| 61430029  | 4. Spær, nordside                 | 38                      | 1-2 cm | 1 år   | S1       | 1351-1388          | ca. 1402       | *    |   |
| 61430039  | 6. Spær, nordside                 | 33                      | 1-2 cm | H/S    | S1       | 1376-1408          | ca. 1423       | *    |   |
| 61430049  | 7. Spær, nordside                 | 50                      | 1 cm   | 4 år   | S1       | 1333-1382          | ca. 1391       | *    |   |
| 61430059  | 8. Spær, nordside                 | 82                      | 1 cm   | nej    | H1       | 1300-1381          | efter ca. 1396 |      |   |
| 61430061/62   | 2. Spær, nordside                 | 91/65                   | ?      | nej    | H1       | 963-1053/1059-1123 | efter ca. 1243 |      |   |
| 61430079  | 3. Spær, nordside                 | 118                     | ?      | nej    | H1       | 999-1116           | ca. 1136       | *    |   |
| 61430089  | 1. Spær, sydside                  | 20 årringe - ikke målt! |        |        |          |                    |                |      | * |
| 61430099  | 2. Spær, sydside                  | 54                      | 1-2 cm | 8 år   | S1       | 1344-1379          | ca. 1386       | *    |   |
| 61430109  | 3. Spær, sydside                  | 16 årringe - ikke målt! |        |        |          |                    |                |      | * |
| 61430119  | 5. Spær, sydside                  | 55                      | 1 cm   | 5 år   | S1       | 1677-1731          | ca. 1741       | *    |   |
| 61430129  | 6. Spær, sydside                  | 121                     | 1-2 cm | nej    | H1       | 1387-1507          | ca. 1527       | *    |   |
| 61430139  | 8. Spær, sydside                  | 107                     | ?      | nej    | H1       | 1013-1119          | ca. 1139       | *    |   |
|   | <b>Kor</b> (nummereret fra vest)  |                         |        |        |          |                    |                |      |   |
| 61431019  | 4. Spær, nordside                 | 24 årringe - ikke målt! |        |        |          |                    |                |      | * |
| 61431029  | 6. Spær, nordside                 | 73                      | 1 cm   | 4 år   | S1       | 1323-1395          | ca. 1411       | *    |   |
| 61431039  | 3. Spær, nordside                 | 85                      | 1 cm   | 5 år   | S1       | 1296-1380          | ca. 1395       | *    |   |
| 61431049  | 5. Spær, nordside                 | 41                      | 1-2 cm | H/S    | S1       | 1338-1378          | ca. 1393       | *    |   |
| 61431059  | 1. Spær, sydside                  | 36                      | 1-2 cm | nej    | H1       |                    | ikke dateret   | *    |   |
| 61431069  | 7. Spær, sydside                  | 52                      | 1-2 cm | nej    | H1       | 1334-1385          | ca. 1400       | *    |   |
| 61431079  | 6. Spær, sydside                  | 45                      | 1-2 cm | nej    | H1       | 1339-1383          | ca. 1398       | *    |   |
|   | <b>Tårn</b> (nummereret fra vest) |                         |        |        |          |                    |                |      |   |
| 61432019  | 3. Spær, nordside                 | 86                      | ?      | 7 år   | S1       | 1390-1475          | ca. 1488       | *    |   |
| 61432029  | 4. Spær, nordside                 | 112                     | ?      | 20 år  | S1       | 1375-1486          | ca. 1487       | *    |   |
| 61432039  | 2. Spær, nordside                 | 76                      | ?      | 1 år   | S1       | 1395-1470          | ca. 1489       | *    |   |
| 61432049  | 2. Spær, sydside                  | 87                      | 1-2 cm | 5 år   | S1       | 1390-1476          | ca. 1491       | *    |   |
| <p>Tegnforklaring: B - bark. W - valdkante (barkring). vf - vinterfældning, sf - sommerfældning. Hx - Heartwood (kerneved) x = antal. Sx - Sapwood (splintved) x = antal. Hx og Sx angiver årringe, som ikke er inkluderet i rubrikkerne År og Splint. H/S angiver Heartwood/Sapwood grænse. * prøvetager har noteret, at prøven er udtaget gennem splintved, som herefter kan være smuldret bort. Kurver fra prøver, hvor splintvedet er smuldret bort, behandles som om splintvedet er umiddelbart efter sidste målte årring.</p> |                                   |                         |        |        |          |                    |                |      |   |

## Generelt om dendrokronologiske undersøgelser

Undersøgelsen foretages på et tværsnit af træprøven, hvor målebanerne tildannes ved hjælp af en barberbladskniv. Ved undersøgelsen anvendes et mikroskop med forstørrelse på ca. 10 - 40 gange samt en målemaskine til datafangst.

Årringene i den enkelte prøve måles normalt mindst to gange, helst på to forskellige målebaner. Årringskurven for de enkelte radier tegnes for visuel kontrol af målingerne for den enkelte prøve. Efter eventuelle rettelser/korrektioner regnes de to radier sammen til den kurve, som repræsenterer prøven. Kurverne søges synkroniseret relativt og der beregnes eventuelt én eller flere middelkurver (lokalitetskronologier). Såvel enkeltkurver som eventuelle middelkurver søges dateret ved hjælp af allerede udarbejdede grundkurver ("masterkronologier"). Det dendrokronologiske Laboratorium ved Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser har udarbejdet et grundkurvekomplex (flere lokale grundkurver) for egetræ, som dækker perioden fra nutiden og tilbage til ca. 100 f.kr. Derudover har laboratoriet adgang til de fleste regionale egetrækronologier i Nordeuropa takket være et udstrakt samarbejde med de dendrokronologiske laboratorier ved Lunds - og Hamborgs Universitet.

Rapporten omfatter alle undersøgte prøver (daterede og udaterede). Der gives en summarisk redegørelse, efterfulgt af en kort karakteristik af hver enkelt prøve.

Ved daterede prøver oplyses det tidsspand, som de bevarede årringe dækker, samt træets fældningstidspunkt.

Hvis der er bark bevaret på prøven, eller hvis det er muligt, at fastslå om barkringen er bevaret, er det endvidere angivet, om træet er fældet om vinteren eller om sommeren. Barkringen er den sidst dannede årring i træets levetid og ligger umiddelbart under barken. Ved vinterfældning er barkringen færdigdannet, og træet må være fældet uden for vækstsæsonen, dvs. i oktober-april, mens sommerfældning angiver, at barkringen ikke er færdigdannet, og at træet er fældet i vækstsæsonen, maj-september.

### Fældningstidspunkt - anvendelsestidspunkt - datering!

En dendrokronologisk dateringsundersøgelse giver oplysning om dannelsesstidspunktet for de undersøgte årringe, samt hvornår træet blev fældet. Alle undersøgelser viser, at under normale omstændigheder blev træet anvendt kort tid efter fældningen.

Det er f.eks. muligt at sammenligne dendrokronologiske og kulturhistoriske (skriftlige kilder, inskriptioner o.l.) dateringer. En undersøgelse som Hamborg Universitet har udført på knap 200 malerier på egetræspaneler, hvor kunstneren har signeret og dateret maleriet, viste, at der sjældent er gået mere end 5 år mellem fældningen af træet og fremstillingen af maleriet. Disse resultater understøttes af tilsvarende sammenligninger udført på bygningstømmer i Danmark. Ofte viser det sig, at fældningsår er sammenfaldende med anvendelsesår.

Spørgsmålet om lagring kan også besvares ud fra iagttagelser på de bevarede træstykker. Ved lagring af træ er det vigtigt at få fjernet bark og den yderste bløde del (splinten), som let bliver udsat for insekt- og rådgreb. Findes der derfor bark og intakt splintved på jordgravede stolper o.l., tyder det på, at de ikke har ligget ret længe, før de blev anvendt. Endvidere vil der, som følge af skrumpning under tørringen, uvægerligt opstå radiale sprækker (tørkeridser) i nyfældet træ, hvis det lagres i længere tid. Når træet derefter graves ned, fyldes disse sprækker med jord, hvorved de bliver let genkendelige, når træet senere undersøges. Mangler de, er det tegn på, at tømmeret er nedgravet i "frisk" tilstand.

En del formforandringer, som først kan være indtruffet efter træets forarbejdning, viser, at tømmeret er bearbejdet i "saftfrisk" tilstand. F.eks. bliver kvarttømmer, som oprindeligt er fremstillet med et retvinklet tværsnit, rombisk ved tørkesvind. Dette kan ofte iagttages ved tømmer i tagkonstruktioner.

Træ og i særlig grad egetræ lader sig nemmest bearbejde med håndværktøj (økser, kiler mm) i frisk tilstand. Efter flere års udtørring bliver egetræ så hårdt, at der ofte må maskindrevet værktøj til for at skære det igennem. Gennem hele vor forhistorie var kiler, skovøksen, bredbilen, stødøksen og skarøksen tømmerens vigtigste arbejdsredskaber. Værktøjsspor fra disse redskaber viser tydeligt, at træet er bearbejdet kort tid efter fældningen. For fortidens håndværkere har det ikke været et spørgsmål om at bruge vellagret tømmer, man at få træ, som specielt var velegnet til den opgave, de stod over for.

En datering af én enkelt prøve giver ikke en sikker datering af et helt bygningsværk (det være sig kirke, hus, borg, skib o.l.). Der kan være tale om genbrug, reparation etc. Har man derimod mange prøver fra den samme konstruktion, hvor den dendrokronologiske undersøgelse viser, at de har samme fældningstidspunkt, er der stor sandsynlighed for, at træerne er fældet ad hoc og anvendt med det samme. Endvidere er der mulighed for at tage hensyn til eventuelt genbrug af tømmer, reparationer, byggefasen og lignende.



## Beregning af fældningstidspunkt

Muligheden for at opnå en præcis angivelse af fældningstidspunktet for egetræ afhænger af, om der er bark eller splintved bevaret på prøverne.

Splintveddet findes lige under barken og omfatter træets sidstdannede årringe. Hvis der er bark eller barkkant tilstede, betyder det, at barkringen er bevaret, og fældningstidspunktet kan derfor *angives præcist*. Er kun en del af splintveddet bevaret på prøven, kan fældningstidspunktet *beregnes med stor nøjagtighed*, idet det manglende antal årringe i splintveddet kan beregnes i de fleste tilfælde. Kan overgangen mellem kerne- og splintved konstateres, er det muligt at angive et omtrentligt tidspunkt, hvor fældnings-tidspunktet vil ligge, selvom intet af splintveddet er bevaret. Endelig kan både splintveddet og en del af kerneveddet mangle. I dette tilfælde er det kun muligt at *angive det tidligst mulige* fældningstidspunkt.

Til beregning af fældningstidspunktet anvendes en “splintstatistik” udarbejdet på grundlag af empiriske undersøgelser.

Der foreligger oversigter for egetræ fra Irland, England, Vesttyskland og Polen. Resultaterne varierer, men generelt gælder det, at jo større egenalder et egetræ har, jo flere årringe findes der i splintveddet, samt at “modne” egetræer (100-200 årige), som har vokset i Irland og England gennemsnitligt indeholder flere årringe (ca. 30) i splintveddet end træer, som har vokset i Vesteuropa (ca. 25), og at antallet af splintårringe aftager jo længere østpå, træerne har vokset (13-19 i Polen).

Forskningen vedrørende fastlæggelse af antallet af splintårringe i egetræ er i konstant udvikling, og der kan ikke gives noget entydigt svar på problemstillingen. HILLAM, J., MORGAN, R. A. and TYERS, I. G.: Sapwood estimates and the dating of short ring sequences. *Applications in Tree-ring Studies*, ed. R. G. Ward. BAR S333, 1987, 165-185, berører emnet generelt og anbefaler et tillæg for manglende splint på 10-55 år.

